

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-IV

ISSUE-III

MAR.

2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

पंचायत राज व १४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा अभ्यास**बाबासाहेब ग्यानदेव सोनवणे**जिजामाता कनिष्ठ महाविद्यालय,
एम. आय. डी. सी. लातूर.**डॉ.एस.एस मुळे**कै. व्यंकटराव देशमूख महाविद्यालय,
बाभळगांव ता. जि. लातूर**प्रास्ताविक :-**

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारत हे सार्वभौम प्रजासत्ताक घोषित करण्यात आल्यानंतर ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी “ समुदाय विकास योजना” (२ ऑक्टोबर १९५२) व राष्ट्रीय विस्तार योजना” (१९५३) या योजना ९० ते ११० खेड्यांच्या एका गटासाठी राबविण्यास सुरुवात झाली. या ग्रामविकास प्रकल्पांतर्गत एका गटातील लोकसंख्या ९० हजार ते १ लाखापर्यंत होती पण ग्रामसुधार प्रकल्प योजनेत स्थानिक लोकांचा कमी सहभाग व अनुत्साह आढळून आला त्यावर उपायोजना सुचवण्यासाठी व स्थानिक लोकांच्या हाती कारभार सोपवून त्यांचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न त्यांनीच सोडवावेत या भुमिकेतून भारत सरकारने १६ जाने. १९५७ साली बलवंत राय मेहता समिती नेमली. या समितीने आपला अहवाल २७ नोव्हेंबर १९५७ रोजी सादर केला. या अहवालानुसार खऱ्या अर्थाने भारतात पंचायतराज व्यवस्था निर्माण झाली. पंडीत नेहरू यांनी सर्वप्रथम पंचायत राज हे नाव दिले.

बलवंतराय मेहता यांनी ग्रामीण शासनाचे ३ स्तर सांगितले आहेत. त्यानुसार देशात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत या उच्चस्तरावर ग्रामीण प्रशासन व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशी भारत सरकारने फेब्रुवारी १९५८ मध्ये स्विकारल्या राष्ट्रिय विकास परिषदेने जूलै १९५८ मध्ये शिफारशी स्विकृत करतांना समितीच्या मुलभूत चौकटीत राहून आवश्यक ते बदल करण्यास मुभा दिली. विकेंद्रीकरणाची बलवंतराय मेहता समितीची संकल्पना महाराष्ट्रात कशा प्रकारे प्रत्यक्षात आणता येईल याचा अभ्यास करण्यासाठी तत्कालीन महसूल मंत्री वसंतराव नाईक यांच्य अध्यक्षते खाली एक समिती नेमण्यात आली. या समितीने १५ मार्च १९६१ रोजी २२६ इतक्या शिफारशी केल्या. वसंतराव नाईक समितीने सुध्दा त्रिस्तरीय पंचायत पध्दतीचा स्विकार केला. वसंतराव नाईक समितीने महाराष्ट्रात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत या तीन स्तरावर प्रशासकिय कारभार चालावा अशी शिफारस केली. ८ सप्टेबर १९६१ चा महाराष्ट्र जिल्हा परिषद पंचायत समिती अधिनियम सहमत केला. या अधिनियमास ५ मार्च १९६२ ला राष्ट्रपतीकडून मान्यता मिळाली आणि महाराष्ट्र १९६१ पासून पंचायत राज अस्तित्वात आले. पंचायतराज अस्तित्वात आल्यानंतर १२ व्या व १३ व्या वित्त आयोगा पर्यंत देशपातळीवरून व राज्यपातळीवरून थेट उद्दिष्टे निश्चित करून निधी दिला जात असे व त्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा विकास केला जात असे. परंतू १४ व्या वित्त अयोगापासून गावपातळीवरून जे उद्दिष्ट ठरविले जातील त्याच प्रमाणे निधी दिला जाईल असे ठरले.

संशोधन शिर्षक :

“पंचायत राज व १४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा अभ्यास”

संशोधनाचे उद्देश :

१. ग्रामपंचायत विकास आराखड्याचे वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
२. ग्रामपंचायत विकास आराखड्याचे नियोजन प्रक्रिया अभ्यासणे.
३. ग्रामपंचायत विकास आराखड्यातील खर्चाचे नियोजन अभ्यासणे.
४. ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्याची कार्य प्रणाली अभ्यासणे

संशाधनाचे गृहितक : वित्त आयोगाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा विकास केला जातो.

संशोधन सामग्री : प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

सद्यः स्थितीत ग्राम पंचायतीकडे स्वतःचे उत्पन्न जसे कर, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अशा इतर योजनांकडून प्राप्त होणारा निधी या व्यतिरिक्त १४ व्या वित्त आयोगाद्वारे ग्रामपंचायतीस लोकसंख्या व क्षेत्रफळाच्या आधारावर मोठ्या प्रमाणात निधी प्राप्त होणार आहे, केंद्र शासनाच्या केंद्रीय कार्यकारी समितीच्या दिनांक ०९ ऑक्टोबर, २०१५ रोजी दिल्ली येथे झालेल्या बैठकीमध्ये “ग्रामपंचायत विकास आराखडा” तयार करण्याबाबत सुचना देण्यात आलेल्या आहेत. १४ व्या वित्त आयोगाचा निधी मिळविण्यासाठी प्रत्येक मार्गदर्शक सुचनेनुसार “ आमचे गाव, आमचा विकास” या उपक्रमांतर्गत “ग्रामपंचायत विकास आराखडा” तयार करून त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याचा प्रस्ताव शासनाच्या विचारधिन होता.

वरील सर्व बाबींचा साकल्याने विचार करून राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये “ ग्रामपंचायत विकास आराखडा” तयार करण्याचा निर्णय घेतलेला आहे. सदर विकास आराखडा तयार करतांना त्याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे नमुद करण्यात येत आहेत.

वैशिष्ट्ये : ग्रामपंचायत विकास आराखड्याचे वैशिष्ट्ये:

- सदर उपक्रमाचे नाव “ आमचं गाव, आमचा विकास” असे राहिल.
- व्हा विकास आराखडा १४ व्या, वित्त आयोगाच्या कालावधीसाठी म्हणजेच आर्थिक वर्ष २०१५-२०१६ ते २०१९- २०२० करिता राहिल.
- ग्रामपंचायत विकास आराखडा हा उपक्रमाच्या प्रारंभास पंचवार्षिक बृहत विकास आराखडा व दरवर्षी वार्षिक कृती आराखडा या दोन प्रकारे करण्यात येईल हा उपक्रमाच्या या दोन प्रकारे करण्यात येईल.
- सदर विकास आराखडा तयार करतांना ग्रामपंचायतीने खालील प्रमाणे निधी विचारात घ्यावा.
अ) ग्रामपंचायतींना विविध करांच्या माध्यमातून प्राप्त होणारा निधी. (मालमत्ता कर, पाणी कर, व ग्राम निधी, इत्यादी)
आ) राज्य शासनाकडून प्राप्त होणारा महसूली हिस्सा. (उदा. जमिन महसूल उपकर, मुद्रांक शुल्क अनुदान, इत्यादी.)
इ) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अंतर्गत विकास कामांसाठी प्राप्त होणारा निधी.
ई) १४ व्या वित्त आयोगाचा निधी.
उ) स्वच्छ भारत अभियान अंतर्गत ग्रामपंचायत स्तरावर प्राप्त होणारा निधी.
ऊ) बक्षिसे व पारितोषिके यांच्या माध्यमातून ग्रामपंचायतींना मिळणारा निधी.
ए) लोकसहभागतातून मिळणारा निधी.
ऐ) जिल्हा नियोजन मंडळाकडून प्राप्त होणारा निधी, इत्यादी.
- पंचवाषीक विकास आराखडा करतांना ग्रामपंचायतीने अपेक्षित स्वनिधीच्या दुप्पट कामे पुढील पाच वर्षात घेण्यासाठी प्रस्तावित करावीत. आराखड्यात कामे प्रस्तावित करतांना स्वनिधीसाठी शासनाचे निकष, तसेच महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने साठी अनुषंगिक सुचना लागू राहतील.
- वार्षिक विकास आराखड्यामध्ये अपेक्षित स्वनिधीच्या दीड पट कामे प्रस्तावित करावीत.

ग्रामपंचायत विकास आराखडा नियोजन प्रक्रिया:

ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करतांना नियोजन प्रक्रिया अधिक प्रभावी करण्याकरीता खालील मुद्दे विचारात घ्यावेत.

- ग्रामपंचायत विकास आराखडा हा लोकसहभागतून बनविणे आवश्यक आहे.
ग्रामपंचायत विकास आराखडा बनविताना समाजातील विविध घटकांचा उदा. शेतकरी, अनुसूचित जाती/जमाती, महिला, युवक महिला बचतगट, ग्राम पंचायत क्षेत्र कार्यरत असणाऱ्या अशासकिय स्वयंसेवी संस्था / संघटना, विविध शासकीय विभागातील अधिकारी/ कर्मचारी यांच्याशी चर्चा विचारविनिमय करावा.
- ग्रामपंचायत विकास आराखड्यांमध्ये अपेक्षित उत्पन्नाचा अंदाज व अंदाजित उत्पन्नाच्या मर्यादित, गरजांचा/कामाचा प्राधान्य क्रम ठरविणे हा नियोजनाचा महत्वाचा भाग आहे.
- प्रभावी लोकसहभागतून ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करताना गण पातळीवर घेण्यात आलेले प्रविण प्रशिक्षक व प्रभार अधिकारी यांच्या मदतीने लोकसहभागासाठी वातारण निर्मितीची प्रक्रिया अभियान स्वरूपात राबविण्यात यावी.

ग्रामपंचायत विकास आराखड्यातील खर्चाचे नियोजन:-

ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करतांना खर्चाचे नियोजन ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. त्यासाठी कामाची निवड करतांना खालील महत्वाचे मुद्दे कार्यवाहीसाठी विचारात घ्यावे.

- **मानव विकास निर्देशांक विकसित करणे:**

कामाची निवड करतांना मानव विकास निर्देशांक विकसित करण्यास आवश्यक कामांना प्राधान्य देण्यात यावे. यामध्ये आरोग्य शिक्षण, रोजगार निर्मिती, अनुसूचित जाती/जमाती, महिला व बालक, इत्यादी यांच्या संबंधातील कामे प्राधान्यक्रमानुसार निवड करण्यात यावीत.

- **ग्राम पंचायत स्तरावर प्राधान्य क्रम ठरविण्याचे कौशल्य विकसित करणे:**

अपेक्षित उत्पन्नाच्या प्रमाणात विकास आराखड्यात कामे प्रस्तावित करणे आवश्यक आहे. यासाठी कामांच्या सुचीमधुन स्थानिक गरजांच्या आवश्यकतेनुसार प्राधान्य क्रम ठरविण्यासाठी ग्रामस्थांचे कौशल्य तज्ञ प्रशिक्षक व प्रभारी अधिकारी यांच्या माध्यमातून विकसित करण्यात येईल.

- **ग्रामपंचायत स्तरावर विविध केंद्रे व राज्य शासनांच्या योजनांची सांगड घालणे:**

केंद्र व राज्य योजनांची एककेंद्राभिमुख विद्यमान योजनांमधुन घेता येणारी कामे त्या योजनांमार्फत प्रस्तावित करावीत. अशा प्रकारे कामे प्रस्तावित करतांना योजनेचे निकष पाळणे बंधनकारक राहिल.

- **शाश्वत विकासाची कामे हाती घेणे.**

कामे निवडतांना शाश्वत विकासाचे ध्येय लक्षात घेवून योग्य ती कामे निवडावीत. यामध्ये उत्पन्न वाढीसाठी मदत करणाऱ्या कामांना प्राधान्य देण्यात यावे. अशा प्रकारे कामे प्रस्तावित करतांना योजनांचे निकष पाळणे बंधनकारक राहिल.

विकास आराखडा तयार करण्याची कार्यप्रणाली:

१. “आमच गाव, आमचा विकास” उपक्रमांतर्गत राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये “ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्यात येईल.
२. ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्यासंदर्भात राज्य शासनाकडून विस्तृत अशा मार्गदर्शक सुचना “ परिशिष्ट अ” मध्ये नमुद केलेल्या आहेत.
३. ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्यासाठी प्रत्येक ग्रामपंचायत स्तरावर एक ग्राम संसाधन गट स्थापन करण्यात येईल. ग्रामपंचायतीचे सदस्य, गाव पातळीवरील शासकीय कर्मचारी, स्वयंसहाय्यता गटाचे सदस्य, शेतकरी, महिला, अनुसूचित जाती/जमाती, युवक, अपंग, पोलीस पाटील, इत्यादी व्यक्ती या ग्राम संसाधन अटाचे सदस्य असतील. संसाधन गटांची किमान सदस्य संख्या ही संबंधीत ग्राम पंचायतीच्या सदस्या संख्येच्या तिप्पट असणे अनिवार्य असेल.

४. ग्राम संसाधन गटातील सदस्यांच्या क्षमता बांधणीसाठी त्यांचे प्रशिक्षण घेण्यात येईल. हे प्रशिक्षण, प्रविण प्रशिक्षक व प्रभारी अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाली दिले जाईल. संसाधन गटाची भूमिका ग्रामपंचायत स्तरावर ग्राम विकास आराखडा प्रक्रिया सुलभीकरणाची राहिल.
५. प्रत्येक पंचायत समिती गणासाठी एक प्रशिक्षक व एक प्रभारी अधिकारी यांची नियुक्ति करण्यात येईल. पंचायत समिती गणातील सर्व ग्रामपंचायतींच्या ग्राम संसाधन गटाचे सदस्य यांच्या प्रशिक्षणाची जबाबदारी या नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांची असेल.
६. या प्रविण प्रशिक्षक व प्रभारी अधिकाऱ्यांचे क्षमता बांधणा प्रशिक्षण 'यशदा' मार्फत साखळी पध्दतीने जिल्हा व तालुका स्तरापर्यंत घेण्यात येईल. प्रशिक्षणासाठी शासनाकडून निधी उपलब्ध करून दिला जाईल. राज्यामध्ये क्षमता बांधणी व प्रशिक्षण हे 'यशदा' च्या सनियंत्रणखली करण्यात येईल.
७. अशा प्रकारे लोकसहभागानुन तयार झालेल्या प्रारूप ग्रामपंचायत विकास आराखडयास ग्रामसभा मान्यता देईल. प्रस्तुत आराखडा गटस्तरावरील तांत्रिक छाननी समितीकडे पाठविण्यात येईल
८. गट स्तर तांत्रिक छाननी समिती त्यांच्याकडे प्राप्त आराखडयाची सात दिवसांत तांत्रिक छाननी करून, आराखडा तांत्रिक दृष्टया योग्य असल्यास तो संबंधीत ग्रामपंचायतीस ग्राम संभेच्या अंतिम मान्यतेसाठी व जिल्हा परिषदेकडे संकलनासाठी पाठविल.
९. ग्रामपंचायत तांत्रिक दृष्टया योग्य असलेल्या आराखडयाचे सादरीकरण ग्रामसभेसमोर करून त्यास मान्यता घेईल.
१०. अशाप्रकारे ग्रामसभेने मान्यता दिलेल्या विकास आराखडयात बदल करावयाचा असल्यास, त्यासाठी ग्रामसभेच्या ठरावाद्वारे व तांत्रिक समितीच्या छाननी नंतर बदलाचा प्रस्ताव मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांचे कडे सादर करण्यात येईल. मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी मान्यता दिल्यानंतर सदर आराखडया बदल करण्यात येईल.

निष्कर्ष :

१४ व्या वित्त आयोगाच्या माध्यमातून ग्रामपंचायत स्तरावर " आमच गावं आमचा विकास" या उपक्रमांतर्गत "ग्राम पंचायत विकास आराखडा" तयार करून त्याची योग्य पध्दतीने अमलबाजावणी केल्यास अतिशय चांगली आहे. ही योजना अतिशय दिर्घकालिन, दुरदृष्टीची, ग्राम विकासाची व लोक कल्याण कारी योजना असून मानव विकासावर दुरगामी परिणाम करून मानवी विकासाचा चेहरा मोहरा बदलणारी योजना आहे.

संदर्भ:

१. भारत पंचायतराज – अवस्थी महेश्वरी– लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आग्रा– २००२
२. महाराष्ट्रातील पंचायतीराज – डॉ. नांदेडकर – के. सागर प्रकाशन– २०००
३. भारत में ग्रामीण विकास – डी. डी. पंथ– कॉलेज बुक डेपो, जयपुर – २०००
४. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग संपूर्ण मार्गदर्शन – प्रा. आनंद पाटील, स्टडी सर्कल पब्लिकेशन
५. १२ वा वित्त आयोग.
६. १३ वा वित्त आयोग
७. १४ वा वित्त आयोग
८. Panchayatraj Wikipedia
९. www. Panchyatraj.com
१०. www. Maharashtra. gov.in